

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ТАЖИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

К.08.17.564 МАМЛЕКЕТТЕР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК 338:06.71.07: 68.75**

УКИБАЕВА ГУЛИМ КАБИКЕНОВНА

**КЛАСТЕР – АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК
ӨНҮГҮҮСҮН БАШКАРУУ КАТАРЫ
(Кыргыз Республикасынын жана Казахстан Республикасынын
материалдарында)**

**Адистиги: 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу (экономика,
ишканаларды, тармактарды, комплекстерди уюштуруу жана башкаруу)**

**Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

ЖАЛАЛ-АБАД– 2019

Диссертациялык иш М.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин “Экономика жана менеджмент” институтунда аткарылды

Илимий жетекчиси: Экономика илимдеринин доктору, профессор
Кочербаева Айнура Анатольевна,
Б.Ельцин атындагы Кыргыз-орус Славян университетинин “Менеджмент” кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: Экономика илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Аманкул Зулпукарович
Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Каржы жана насыя кафедрасынын профессору

Экономика илимдеринин кандидаты, доцент
Болотова Махабат Алтымышовна
Экономика жана менеджмент кафедрасынын башчысы, Социалдык өнүгүү жана ишкердик институтунун доценти

Жетектөөчү (оппоненттөөчү) уюм: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Экономикалык программа-лар жана башкаруу кафедрасы, Кыргызстан, Бишкек шаары, Жукеев-Пудовкин көчөсү, 34.

Диссертация К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин Илимий изилдөөлөр, иштелмелер жана инновациялар борборунда, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин, Ош мамлекеттик университетинин жана Тажик улуттук университетинин алдындагы экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча К.08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык Кеңешинин отурумунда 2019-жылдын 1-октябрында саат 12-00 дө корголот. Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Спутник кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, № 30.

Диссертация менен К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университеттин илимий китепканасында жана www.mnu.kg сайтында таанышууга болот. Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жеңи-Жок көчөсү, № 30.

Автореферат 2019-жылдын “_____” _____ таркатылды.

К.08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык кеңешинин окумуштуу-катчысы, экономика илимдеринин доктору, доцент:

А.М.Маткеримова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тамак-аш продукттарын өндүрүү адамдардын жашоосунун эң биринчи шарты болуп саналат. Каалагандай коомдогу айыл чарбасы аткарган эң маанилүү роль мына ушуну менен мүнөздөлөт. Азык-түлүк көйгөйүнүн курчушу айыл чарбасын, аны менен жандаш болгон тармактарды, агрардык мамилелерди жана агрардык саясатты өнүктүрүүнүн өзгөчө актуалдуулугун шарттайт.

Жүргүзүлүп жаткан радикалдуу агрардык рыноктук реформалар стратегиялык планда менчик формаларындагы, социалдык түзүмдөгү, чарба жүргүзүүнүн ыкмаларындагы жана механизмдеги принципалдуу өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт. Мында реформалоонун тактикасында, анын темптеринде, менчиктештирүүнүн масштабдарында, рыноктук куралдарды жана мамлекеттин тескөөчү функцияларын пайдаланууда, ошондой эле агрардык реформаны укуктук камсыздоодо көбүнчө шашылыш, жеткиликтүү ойлонулбаган ыктоолор жана чечимдер кабыл алынгандыгын белгилебей коюуга болбойт. Көп жагынан мындай чечимдер саясий факторлор, реформа концепциясынын өзүн илимий негиздөөнүн төмөн деңгээли, анын социалдык базасынын жетилүү даражасын эсепке албагандык, агрардык саясатты жүргүзүүдөгү күтүүсүз чаралар менен шартталган. Мунун баары айыл чарбасынын экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн натыйжаларына таасирин тийгизбей койгон жок.

Кыргызстан менен Казахстандын Бүткүл дүйнөлүк соода уюмуна кирүүсү айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөрдөн сатуунун дүйнөлүк рынокторуна чыгууну жана атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны өндүрүүнү талап кылат, бул айыл чарба өндүрүүчүнүн негизги максаты болуп саналат. Кластерлерди түзүү көйгөйүнүн актуалдуулугу башкаруунун жана өнүгүүнүн инновациялык тибине өтүү зарылдыгы жаралгандыгы менен шартталат. Дал ушул кластер түрдүү айыл чарба түзүмдөрүн тармактын алдында турган көйгөйлөрдү чечүү жана продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн өндүрүшкө инновацияларды киргизүү максатында уюштуруунун өз ара байланышкан тутуму сыяктуу аныкталат. Кластерлерди түзүү тармакка жогорку технологиялуу жана инновациялык өнүгүүчү тармактардын бири катары өнүгүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Биз кластерлерди түптөөгө болгон типтүү ыктоолорду жана аларды иштеп чыгуу этаптарын карадык. Кластерди жаңы башкаруучулук технология катары кароого болот. Дал ушул нерсе багытты тандоону жана изилдөөнүн темасынын актуалдуулугун, ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарынын кластердин аймактык деңгээлде өнүгүүсүнүн теориясы жана практикасы үчүн болгон маанисин шарттайт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация “Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарда туруктуу өнүгүү стратегиясы”, “Таза коом”, “Жаңы доор”, “Казахстан – 2050” стратегиясы жана жаңы саясий курсту билдирген АӨК тү 2017-2021-жылдарда өнүктүрүүнү мамлекеттик программасынын милдеттери сыяктуу мамлекеттик программалардын алкагында аткарылды. Иштелип чыгылган сунуштар жана сунуштамалар кафедранын “Ири өнөр жай түзүмдөрүнүн учурдагы шарттарда иштөөсүнүн экономикалык механизмдин натыйжалуулугун жана алардын аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири” аттуу илимий багытына ылайык изилдөөлөрдүн темасына кошулган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты болуп айыл чарбасын инновациялык башкарууга болгон кластердик ыктоону теориялык жактан окуп-үйрөнүү, инновациялык өнүгүүнүн шарттарында кластерлерди түптөө жана

киргизүү боюнча иш-чараларды жана практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү маселелерди чечүү зарыл:

1. “Кластер”, “агроөнөржай кластери” түшүнүк аппараттарынын мазмунун жана айыл чарбасында кластерлердин түзүлүүсүнүн теориялык ыктоолорун изилдөө;

2. Кластерлерди айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктү башкаруунун негизи катары кароо;

3. Айыл чарбасында кластерлердин түптөлүү көйгөйлөрүн жана өбөлгөлөрүн талдоо;

4. Кластердин түптөлүү схемасы аркылуу Кыргызстандын жана Казахстандын мисалында тармактын келечектүү өнүгүүсүнүн жана айыл чарбасын башкаруунун артыкчылыктарын аныктоо жана негиздөө;

5. Инновациялык өнүгүүнүн шарттарында кластерлерди түзүү боюнча практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу жана айыл чарбасынын өнүгүү божомолун баалоо.

Изилдөөнүн объекти болуп Кыргыз Республикасынын жана Казахстан Республикасынын айыл чарбасы саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп айыл чарбасын инновациялык башкаруунун фактору катары болгон уюштуруучулук-экономикалык жараяндар жана кластерлерди түзүү.

Изилдөөнүн методологиясы жана усулу. Изилдөөнүн методологиясы илимий таанып-билүүнүн ыкмаларына жана эрежелерине негизделген. Иште изилдөөнүн төмөнкүдөй жалпы илимий ыкмалары колдонулду: тутумдуулук жана комплекстүүлүк, жалпылоо, классификациялоо, математикалык моделдөө, статистикалык ыкмалар, салыштырмалуу талдоо, изилдөөнүн объекттерин баяндоо жана алынган натыйжаларды божомолдоо ж.б. Изилдөө айыл чарбасында кластерди уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн маңызын таанып-билүүгө болгон теориялык жана практикалык ыктоолорду иштеп чыгууга негизделди. Аталган ыкмалардын комплексин колдонуу изилдөөнүн алынган жыйынтыктарынын ишенимдүүлүгүн камсыз кылат.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизин ата-мекендик жана чет өлкөлүк экономисттердин кластердик өнүгүү чөйрөсүндөгү эмгектери түздү. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин жана Казахстан Республикасынын Улуттук экономика министрлигинин Статистика боюнча комитетинин статистикалык маалыматтары, илимий конференциялардын жана семинарлардын материалдары, Интернет-ресурстар ж.б. пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы илимий-усулдук ыктоолордун алкагында айыл чарбасынын иштөөсүнүн натыйжалуулугун кластерди түзүүнүн эсебинен жогорулатуу боюнча практикалык сунуштамалар иштелип чыккандыгында турат.

Изилдөө жараянында автор тарабынан төмөнкүдөй негизги **илимий жыйынтыктар** алынды:

- ата-мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын илимий эмгектерине таянуу менен айыл чарбасында кластерлердин түптөлүүсүнө жана иштөөсүнө болгон теориялык ыктоолор негизделди жана тутумдаштырылды, чарба жүргүзүү өзгөчөлүктөрүнүн негиз салуучу фактору катары болгон “кластер”, “агроөнөржай кластери” категориялары жалпыланды жана тутумдаштырылды;

- айыл чарбасындагы инновациялык жараяндарды жигердештирүүгө алып келүүчү, аталган тармактын инновациялык ишмердүүлүгүн башкаруунун негизи катары болгон кластер, анын типтери жана мүнөздөмөлөрү каралып, окулуп-үйрөнүлдү;

- айыл чарбасынын өнүгүүсүнүн учурдагы абалын талдоонун негизинде Казахстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы кластерди өнүктүрүүнүн артыкчылыктары аныкталды жана негизделди. Тармакты талдоо айыл чарбасында жаралган абалдын себеби болуп чарба жүргүзүүнүн экстенсивдүү жолу саналаарын тастыктады;

- Казахстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы тармактын каржылык туруктуулугун жана экономикалык натыйжалуулугун жогорулатууга, жогору рентабелдүү, экологиялык таза жана сапаттуу продукцияны алууга жардам берүүчү кластерди өнүктүрүүнүн артыкчылыктары аныкталды жана негизделди; мунун негизинде Чүй жана Караганда областтарынын айыл чарбасынын кластери түптөлдү жана башкаруу схемасы түзүлдү. Булар социалдык-экономикалык, юридикалык түзүмдөрдүн, бийликтин жергиликтүү органдарынын, чакан жана орто бизнес ишканаларынын, ири өндүрүүчүлөрдүн, илимий-изилдөө мекемелеринин, жогорку окуу жайларынын, жеткирүүчүлөрдүн ж.б. жыйындысын билдирет;

- айыл чарбасынын өнүгүүсүнүн божомолун эсептөө үчүн көп факторлуу регрессиялык моделди киргизүү боюнча сунуштама берилди. Бул модель кластерлештирүү коэффициенттеринин айыл чарбасынын дүң продукциясынын өзгөрүүсүнө жана тиешелүү түрдө чарба жүргүзүү формасын туура тандоого тийгизген таасирин аныктоого жардам берет. Мындан сырткары кластерди башаты болуп кластердин потенциалы аркылуу ишке ашырылуучу инновация саналган синергетикалык эффектти баалоонун эсебинен киргизүүнүн натыйжалуулугу негизделди. Инвестициянын көлөмүн чоңойтуу жана тармактын инновациялык ишмердүүлүгүн жакшыртуу тармактын натыйжалуулугуна, айылдын социалдык абалынын жакшыруусуна, инфратүзүмдүн өнүгүүсүнө, салык саясатынын өркүндөөсүнө, мамлекет тарабынан колдоонун көлөмдөрүнүн чоңоюусуна, мамлекеттин ролунун жогорулоосуна, өздүкилимий базанын өнүгүүсүнө ж.у.с. алып келет.

Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжаларды кластерди аймактарда киргизүү боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу менен байланышкан органдардын ишмердүүлүгүндө колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат. Тыянактар, сунуштар жана илимий-практикалык сунуштамалар стратегияларды, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн программаларын жана пландарын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда эсепке алынуусу жана колдонулуусу мүмкүн. Диссертациялык иштин материалдары адистерди даярдоо боюнча окуу жараянында “Инновациялык менеджмент”, “Инновациялык долбоорлорду башкаруу”, “Агрардык экономика” сабактарын окутууда пайдаланылуусу мүмкүн.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык маанилүүлүгү өз ичинде айыл чарбасындагы кластерлерди өнүктүрүүнүн жана аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн, айыл чарбасындагы абалды жакшыртуунун артыкчылыктарын камтыган анык сунуштамаларда турат.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Атаандаштыкка жөндөмдүү продукция өндүргөн, аймактардын инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн түрдүү тармактардагы фирмалардын мамилелеринин жыйындысын түптөөчү экономикалык категориялар катары болушкан “кластер”, “агроөнөржай кластери” түшүнүктөрүнүн экономикалык жаратылышы ачып көрсөтүлдү.

2. Кластердин агроөнөржай кластери аймактардын жана бүтүндөй мамлекеттин инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн түрдүү тармактардын фирмаларынын, ошондой эле айыл чарбасынын чыгындысыз,

атаандаштыкка жөндөмдүү продукция өндүргөн тармактарынын бирикмеси катары каралган модели сунушталды;

3. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн божомолун эсептөө үчүн керек болгон көп факторлуу регрессиялык моделди колдонуу боюнча сунуштамалар сунушталды;

4. Айыл чарба түзүлүштөрүнүн өнүгүүсүн экинчи тартиптеги парабола теңдемесинин параметрлеринин жардамында божомолдоонун сценарийи сунушталды. Тургузулган модель ишенимдүү статистикалык мүнөздөмөлөргө ээ, бул аны божомолдоо жана ыкчам башкаруу максаттарында колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

5. Караганда жана Чүй областтарынын мисалында агроөнөржай кластерин түптөө айыл чарбасын башкаруунун схемасынын негизинде тармактын келечектүү өнүгүүсүнүн артыкчылыктары аныкталды жана негизделди. Кластердин синергетикалык эффектти баалоонун эсебинен болгон натыйжалуулугу негизделди, жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жана алынган илимий жыйынтыктардын базасында Чүй жана Караганда областтарынын агроөнөржай кластерлеринин 2020-жылга чейинки синергетикалык эффектинин божомолу иштелип чыгылды.

Изденүүчүнүн өздүк салымы Кыргызстан жана Казахстан республикаларынын айыл чарбасынын кластерлеринин көйгөйлөрүн чечүүнү жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн теориялык жана илимий-усулдук жактан негиздегендигинде турат. Автор тарабынан “класстер”, “агроөнөржай кластери” категориялары жалпылаштырылды жана тутумдаштырылды, Караганда жана Чүй областтарынын агроөнөржай кластеринин синергетикалык эффектинин божомолу түзүлдү, кластерлештирүү коэффициенттеринин айыл чарба продукциясын өндүрүүгө тийгизген таасиринин регрессивдүү модели иштелип чыгылды жана дүң продукциянын божомолдук мааниси эсептелди, кластердин түптөлүү схемасы түзүлдү.

Диссертациянын жыйынтыктарынын колдонуудан өткөрүлүүсү. Диссертациялык иштин негизги жоболору С.Байшев атындагы Актобе университетинин “Билим берүүнүн, илимдин жана өндүрүштүн интеграциясы” (Актобе ш., Казахстан, 2016) жана «The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology» (Side, Turkey: 2016) эл аралык илимий-практикалык конференцияларында доклад кылынган жана талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктары илимий-усулдук негиз катары О.А.Байконуров атындагы Жезказган университетинин окуу жараянында 5B050600 – Экономика адистигинин студенттери үчүн “Агрардык экономика” сабагы боюнча лекция жана окуу программаларын түзүүдө колдонулат. Ошондой эле индустриалдык-инновациялык ишмердүүлүктүн субъекттери болушкан ишкерлердин компетенцияларын жогорулатуу максатында ишкерлер жана айыл чарба өндүрүүчүлөр үчүн Караганда областынын Жанааркын районунда жана Сатпаев шаарында “Аймактын АӨК ин инновациялык өнүктүрүүгө кластердик ыктоо” темасында курстар уюштурулган. Бул билим берүү курстары Казахстан Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 25-августундагы № 522 Токтому менен бекитилген “Бизнести өнүктүрүүнүн жана колдоонун “Бизнестин жол картасы 2020” бирдиктүү программасынын” алкагында өткөрүлөт.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары 25 илимий иштерде жарык көрдү, анын он бири жетектөөчү рецензиялануучу журналдарда: Scopus – 1, Agris – 3, РИНЦ – 7,, ошондой эле РФ жана Казахстан Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган илимий басылмаларда, анын ичинде 3 макала Кыргыз Республикасынын ЖАК сунуштаган журналдарда жалпы көлөмү 10,15 б.т. болуп жарык көргөн.

Диссертациянын көлөмү жана логикалык түзүмү. Диссертациянын түзүмү анын максатынан жана ага жетүү үчүн керек болгон маселелерди чечүүнүн логикалык удаалаштыгынан келип чыгуу менен аныкталган. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, тыянактардан жана сунуштардан, 177 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Диссертация 248 барактан туруп, өз ичине 59 таблицаны, 58 сүрөттү, 22 тиркемени камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты жана милдеттери негизделген жана аныкталган, илимий жаңылыгы, көйгөйдүн окуп-үйрөнүлгөндүк даражасы, иштин теориялык жана практикалык маанилүүлүгү көрсөтүлдү.

“Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүгө болгон кластердик ыктоонун теориялык негиздери” деп аталган **биринчи бапта** кластердин айыл чарбасында өнүгүүсүнүн маңызы жана эволюциясы ачылып каралат.

Илимий адабияттар менен таанышууда кластерлер жөнүндөгү илимий элестөөлөр бир нече экономикалык мектептердин өкүлдөрү тарабынан, тактап айтканда Маршалл, Шумпетер, Кругман ж.б. тарабынан берилгендиги табылды. Булардын ойлору бири-биринен күчтүү айырмаланышат. Тагыраак трактовканы Гарвард мектебинин профессору Майкл Портердин¹, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк стратегиясынын авторунун эмгектеринин биринен алууга болот. Кластер сөзүн аныктоого болгон окумуштуулардын теориясына жана негизги ыктоолоруна ылайык биз төмөнкү таблицаны түздүк (1-таблица).

1-Таблица.

Кластердин аныктамасы

Автор	Илимий идеянын концепциясы
М. Портер	Кластер – бул анык бир чөйрөдө аракеттенишкен жана бирин-бири толуктап турушкан, географиялык жактан коңшулаш жана өз ара байланышта болушкан компаниялардын (жеткирүүчүлөр, өндүрүүчүлөр ж.б.) жана алар менен байланышкан уюмдардын (билим берүү мекемелери, мамлекеттик башкаруу органдары, инфратүзүмдүк компаниялар) тобу.
М. Энрайт	Аймактык кластер бири-биринен өтө жакын жайгашкан өнөр жай топторун билдирет
Д. Якобс	Кластерлерге горизонталдык жана вертикалдык мамилелерге, жалпы технологияларга ээ болушкан, топтун курамында башкы катышуучусу бар жана ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча географиялык жактан бириктирилген өнөр жай тармактарын кошушат
С. Розенфельд	Кластер “географиялык жакындыгынан жана өз ара көз карандылыгынан синергетикалык эффект алышкан ишканалардын жыйындысы” катары каралат
Э. Фезер	Кластер биргелешкен натыйжалуу жумушунун натыйжасында продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн көтөрүшкөн өз ара байланышкан мекемелер катары каралат
А. Мигранян	Кластерлер – бул “ийгиликтүү атаандаша алган фирмалар тармактык, улуттук жана дүйнөлүк рыноктордо атаандаштык позицияларды камсыз кылуу менен ишке ашырышкан экономикалык ишмердүүлүктүн натыйжалуураак жана өз ара байланышкан түрлөрүнүн жыйындысы”
М. Войнаренко	Кластер “5-И” концепциясы сыяктуу: “интеграция”, “инициатива (демилге)”, “интерес (кызыкчылык)”, “инновация”, “информация (маалымат)”.
А. Праздничных	Кластерди атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуучу “аймактык экотутум” катары кабыл алышат
В. Третьяк	Ишканалардын жеткирүүчүлөр менен өз ара аракеттенүүнүн жана тар адистешкен фирмалардын тобун түзүүнүн эсебинен “тышкы экономика” эффектинен жетишүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү тармактык же географиялык топтоштурулуусу
Т.Ш. Абдыров	Кластер “анык бир географиялык областта атаандаштык артыкчылыктарды ийгиликтүү түптөөнүн негизги факторлооруна ээ болушкан, жогору адистештирилген, өз ара байланышкан компаниялардын топтоштурулуусу” катары
Г. Укибаева	Кластер – бул түрдүү тармактардагы аймактардын инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн, атаандаштыкка жөндөмдүү продукция өндүргөн фирмалардын бирикмеси
Г. Укибаева	Агроөнөржай кластери - бул аймактардын жана бүтүндөй мамлекеттин инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн, чыгындысыз, атаандаштыкка жөндөмдүү

¹ Портер М. Конкуренция. - С-Пб.: Издательский дом «Вильямс», 2002г. - 608с.

	продукция өндүргөн түрдүү тармактардагы, ошондой эле айыл чарбасынын тармактарындагы да фирмалардын бирикмеси
Автор тарабынан изилдөөнүн негизинде түзүлдү	

Келтирилген бул аныктамалардын талдоосу кластерлештирүүнүн негизги максаты болуп өндүрүлүүчү продукциянын сапатын жогорулатуу, ресурстардын түрдүү түрлөрүн (өндүрүштүк, маалыматтык) үнөмдөө жана инновацияларды түзүү жолу менен натыйжалуу экономикалык чөйрөнү түптөө саналаарын көрсөттү. “Кластер” категориясынын бар болгон трактовкаларын тутумдаштыруу жана жалпылоо менен биз бул түшүнүктүн төмөнкүдөй аныктамасын туура көрдүк: Кластер – бул түрдүү тармактардагы аймактардын инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн, атаандаштыкка жөндөмдүү продукция өндүргөн фирмалардын бирикмеси. Ал эми агроөнөржай кластери дегенде аймактардын жана бүтүндөй мамлекеттин инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн, чыгындысыз, атаандаштыкка жөндөмдүү продукция өндүргөн түрдүү тармактардагы, ошондой эле айыл чарбасынын тармактарындагы да фирмалардын бирикмесин түшүнүү керек.

Кластердин аныктамасынын өзүн үч бөлүккө бөлүүө болот. Биринчиси – бул өздөрүн зарыл болгон материалдык-техникалык ресурстар, сапаттуу үрөөндөр, асыл тукум материалдар, өсүмдүктөрдүн жогорку деңгээлдеги корголуусу менен камсыз кылуусуна, санитардык, ветеринардык жана фитосанитардык талаптарга ылайык келүүсүн, айыл чарба продукциясынын экспортунун өсүүсүн басаңдатып жаткан көйгөйлөрдү, жогору квалификациялуу адистердин жетишпөөчүлүк көйгөйүн чечүүсүнө ж.б. алып келүүчү түрдүү тармактардын ишканаларынын бирикмеси. Ишканаларды ири ишканага бириктирүү атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба продукциясын өндүрүүгө алып келет, бул болсо кластер сөзүнүн аныктамасынын экинчи бөлүгү болуп саналат.

Үчүнчү бөлүгү – бул аймактардын жана мамлекеттин инновациялык жана натыйжалуу экономикалык өнүгүүсүн көздөгөн бөлүгү. Агроөнөржай кластерлерин өнүктүрүүдө инновациялык жараяндарды жигердештирүү сөзсүз болот. Бул максатка инновациялык борборлорду түзүү менен жетүүгө болот. Илим менен бизнестин арасындагы байланышты орнотуучу бул байланыш ЖОЖ дордо, ИИИ да, ишканаларда инновациялык изилдөөлөрдү уюштуруп, өткөрүшөт; көргөзмөлөрдө айыл чарбасындагы инновациялык технологиялар жөнүндөгү маалыматты дайыма жарыялап турушат. Бул факторлор айыл чарба тармагын гана эмес, бүтүндөй мамлекетти да натыйжалуу өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Шентип, улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүк көп тараптан айрым кластерлердин өнүгүү деңгээлинен көз каранды.

Аныктамада келтирилген бул бөлүктөрдү эске алуу менен 1-сүрөттө түзүлгөн кластердин модели сунушталды. Аныктамага ылайык, кластер өз ичине айыл чарба өндүрүүчүлөрүн, терминалдарды жана кабыл алуу пункттарын, кайра иштетүүчү ишканаларды, логистикалык борборлорду ж.б. камтыйт.

1-сүрөттө келтирилген сунушталган моделдин негизинде изилдөөдө биз кластердин катышуучуларынын кызыкчылыктарынын өз ара байланышын кеңирирээк карадык.

Коммуникация каражаттарынын өнүгүүсү, тармактык түзүмдөрдүн жигердүү калыптануусу менен айыл чарбасындагы экономикалык өсүүнүн кластердик концепциясы барган сары кеңири таралууда. Акыркы жылдардагы кластерге болгон кызыгуунун өсүүсүмүз ченемдүү көрүнүш. “Кластерлерге болгон кызыгуунун

күчөшүнүн себеби алар жөн эле экономикалык чындыкты баяндоонун жлу эмес, таасир этүүнүн практикалык рычагы болуп саналгандыгында”².

1-сүрөт. Айыл чарбасында кластердин түптөлүү модели

Автор тарабынан түзүлдү

Акыркы жылдарда көп мамлекеттер инновациялык өнүгүү стратегияларында айыл чарбасында инновациялык кластерлерди түзүүнү карап жатышат, себеби алар ишканаларды оптималдаштырууну камсыз кылууга, сырьёну кайра иштетүүнүн деңгээлин жогорулатууга, даяр продукцияны чыгарууга жөндөмдүү ишканаларды түзүүгө, импортту өлкөнүн өзүндө өндүрүлгөн товарлар менен алмаштырууга ж.б. мүмкүнчүлүк берет. Кластер түзүүнүн алгылыктуу жактарынын бири болуп чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу саналат, анын жардамында айыл чарбасындагы материалдык-техникалык базаны жогорулатууга жетишүүгө жана мунун натыйжасында эл аралык рынокторго чыгуунун натыйжадуу мүмкүнчүлүктөрүн алууга болот.

Аймактардын айыл чарбасындагы кластердик өнүгүүнүн модели бүгүнкү күндө дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө тараган. Кластерлерди колдонуу жана көбүрөөк өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы аймактардын экономикасын өнүктүрүүгө болгон бул ыктоонун келечектүүлүгүн тастыктайт. Акыркы эки он жылдык аралыгында дүйнөдө кластерлерди жана кластердик саясатты ишке ашырып жатышкан мамлекеттерди түптөө жараяны жигердүү жүрүп жатат. Адабият булактарын талдоо АКШ, Япония, Финляндия, Германия, Нидерланды, Франция, Канада, Португалия, Кытай ж.б. мамлекеттеринин тажрыйбалары өзгөчө чоң кызыкчылыкты жаратаарын көрсөттү.

Чет өлкөдө кластерлерди түзүүгө айыл чарбасына караганда өнөр жайы, нанотехнологиялар, фармацевтика, биотехнология, маалыматтык технология ж.б. тармактарга артыкчылык берилүүдө. Эксперттердин баалары боюнча айрым өлкөлөрдүн жогору атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү дал ушул кластерлердин күчтүү позициясына негизделген. Кластердин жардамында айрым аймактардын жана бүтүндөй өлкөнүн атаандаштык позициясынын өсүүсүн тездетүү жана күчөтүү үчүн колдо бар болгон ресурстарды максималдуу тартууга болот.

“Айыл чарбасынын учурдагы абалы жана инновациялык өнүгүүнүн тенденциялары” деген аталыштагы экинчи бapтa Казахстан Республикасынын

² Ketels Ch. European Clusters. Structural Change in Europe. 3: Innova – 5. tive City and Business Regions. Hagbarth Publications, 2004.

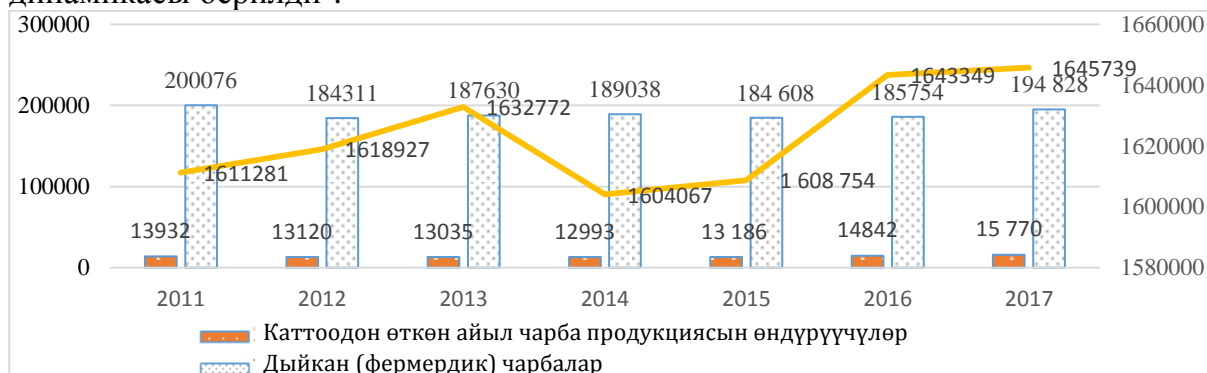
айыл чарба тармагынын өнүгүү өзгөчөлүктөрү каралып, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын учурдагы абалына талдоо жүргүзүлгөн, мындан сырткары айыл чарбасында кластерлерди түптөөгө болгон көйгөйлөр жана өбөлгөлөр каралды.

Тамак-аш продуктарын өндүрүү адамдардын жашоосунун биринчи шарты болуп саналат. Азык-түлүк көйгөйүнүн курчушу айыл чарбасын өнүктүрүүнүн өзгөчө актуалдуулугун шарттайт. Бул тармак экономикада анча чоң эмес үлүшкө ээ болгону менен өлкө үчүн өтө жогору социалдык-экономикалык мааниге ээ, анткени биринчи кезекте ал өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылат. Ошондуктан диссертацияда Казахстан менен Кыргызстандын айыл чарбасынын абалына талдоо жүргүзүлгөн.

Казахстан өтө ири дан өндүрүүчү держава. Дүйнөлүк рынокто чоң суроо-талапка ээ болгон, клейковинасы көп буудайдын күчтүү жана катуу сорттору өстүрүлөт. Мындан сырткары күрүч, гречиха, рапс, соя, арпа, пахта, кант кызылчасы, көптөгөн мөмө-жемиштер өстүрүлөт³.

Казахстандын айыл чарбасынын салттуу тармагы болуп мал чарбачылыгы саналат, ал калкты тамак-аш азыктары менен, ал эми жеңил өнөр жайын сырьё менен камсыз кылат.

Тармакты талдоодо айыл чарба түзүлүштөрүнүн өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл, себеби менчик формалары тармактын өнүгүүсүндө маанилүү роль ойнойт. Төмөнкү 2-сүрөттө айыл чарба түзүлүштөрүнүн 2011-2017-жылдардагы динамикасы берилди⁴.

2-сүрөт. Казахстан республикасынын айыл чарба түзүлүштөрүнүн динамикасы (даана)

Булагы: График автор тарабынан Казахстан Республикасынын Улуттук экономика министрлигинин статистика боюнча Комитетинин "Казахстан Республикасындагы 2011-2017-жылдардагы айыл, токой жана балык чарбасы" статистикалык жыйнагынын негизинде тургузулду

2-сүрөттөгү маалыматтардан Казахстанда айыл чарба ишканалары, дыйкан (фермер) чарбалары жана калктын жеке чарбалары өнүккөндүгү көрүнүп турат. Айыл чарба түзүмдөрүнүн бардык түрлөрү боюнча динамикада анча маанилүү эмес өзгөрүүлөр байкалат. Кээ бир жылдарда көбөйгөн болсо, башка жылдарда азаят. Түзүмдө эң чоң салыштырмалуу салмак калктын жеке чарбаларына туура келип, 88,65%ды түзөт. Дыйкан (фермер) чарбаларына 10,5% туура келсе, 0,85% гана айыл чарба ишканаларына туура келет.

Республикада калктын жеке чарбаларынын үлүшүнүн үстөмдүк кылышы бир катар факторлорго, өзгөчө бул өндүрүштү уюштуруунун татаал эмес формасы, экендиги менен, экинчиден айыл тургундарынын уюштуруунун таталыраак формаларына ишенбегендиги ж.б. менен байланышкан

³ Комитет по статистике Министерства Национальной экономики РК Национальное Статистическое Агентство РК. Ежегодные отчеты. .kazstat.kz/

⁴ Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан 2011-2015 Статистический сборник Комитета по статистике Министерства Национальной экономики РК. Астана 2016:

Казахстандын негизги көрсөткүчтөрүнүн динамикасы

Көрсөткүчтөр	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Айыл чарбасынын дүң продукциясы, млн. АКШ доллары менен	18,6	16,1	19,4	17,5	14,9	10,8	12,6
Ички дүң продукт, млн. АКШ доллары менен	192,6	208	236,6	221,4	184,4	137,3	159,4
Айыл чарбасынын ИДП нын өлкөнүн ИДП сындагы үлүшү, % менен	9,66	7,74	8,2	7,9	8,08	7,87	7,9

Булагы: таблица автор тарабынан Казахстан Республикасынын Улуттук экономика министрлигинин статистика боюнча Комитетинин маалыматтарынын негизинде даярдалды

Динамикадан акыркы жылдарда бүтүндөй өлкөнүн ИДП сы жана айыл чарбасынын ИДП нын төмөндөшү байкалууда. Казахстандын айыл чарбасынын үлүшү 7,74% дан 9,66% га чейин термелүүдө. Бирок 2015-жылы айыл чарбасынын ИДП нын үлүшү 8,08% ды түзүп, андан кийинки жылдарда төмөндөгөн. Казахстан Республикасынын ИДП сы өткөн жылга салыштырмалуу 37030,7 млрд. АКШ долларына азайган (184387,0-221417,7). Дүң продукция 2,6 млрд. АКШ долларына азайды (14,9-17,5). 2016-жылда да көрсөткүчтөр мурунку жылдардагыдай эле төмөндөгөн, ал эми 2017-жылда республиканын да, айыл чарбасынын да ИДП сында көбөйүү байкалат. Бул көрсөткүчтөрдүн төмөндөөсүнө климаттык жана технологиялык факторлор таасирин тийгизишти. Айыл чарбасынын ИДП дагы үлүшүнүн өзгөрүүсү өлкөнүн ИДП сындагы өзгөрүүлөр менен байланышкан. Айыл чарба продукциясынын үлүшүнүн чоң эместиги айыл чарбасында көйгөйлөр бар экендигин тастыктайт, себеби өнүгүү деңгээли бирдей калууда. Айыл чарбасынын дүң продукциясынын көлөмүнөн жана анын продуктивдүүлүгүнөн бүтүндөй өлкөнүн экономикасы көз каранды. 2015- 2016-жылдарда көрсөткүчтөрдүн төмөндөөсү байкалат, тиешелүү түрдө **ВДС** тин салыштырмалуу салмагынын төмөндөөсү тармактын салыштырмалуу продуктивдүүлүгүнүн деңгээлинин төмөндөшүнө таасирин тийгизди.

Калктын бир адамына туура келүүчү ВДС тин чоңдугу мамлекеттин азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуусунун деңгээлин, ал эми бир жумушчуга туура келген чоңдугу айыл чарбасында жумуштардын натыйжалуулугун аныктагандыктан, иште ушул көрсөткүчтүн талдоосун жүргүздүк. Айыл чарбасындагы ВДС тин ар бир анык жылдагы чоңдугун салыштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу үчүн аларучурдагы баа боюнча көрсөтүлдү (3-таблица)⁵.

3-таблица.

Айыл чарбасынын ВДС нин калктын 1 адамына жана бир жумушчуга туура келген динамикасы (АКШ долл./адам)

Көрсөткүчтөр	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Айыл чарбасынын 1 жумушчуга туура келген ВДСи, АКШ долл./адам	2466,41	2284,16	2743,1	2529,78	2433,63	1706,39	1943,55
Калктын бир адамына туура келген ВДС, АКШ долл./адам	574,85	526,63	622,09	551,72	491,53	348,81	391,03

Булагы: Таблица автор тарабынан Казахстан Республикасынын Улуттук экономика министрлигинин статистика боюнча Комитетинин 2011-2017-жылдардагы статистикалык жыйнактарынын негизинде түзүлдү

Казахстан боюнча айыл чарбасынын 1 жумушчуга туура келген ВДС и 2013-жылы көбөйүп, максималдуу деңгээлге – 1 жумушчуга карата 2743,1 АКШ долларына жеткен. Андан ары бул көрсөткүч төмөндөп, талданып жаткан мезгилдин акыркы жылында 1 жумушчуга карата 1943,55 АКШ долларын түздү. Ушундай эле көрүнүш

⁵ Кочербаева А.А., Укибаева Г.К. Экономическая оценка и перспективы развития сельскохозяйственной отрасли // Наука, новые технологии и инновации. Бишкек. -2016. - № 9. - С. 104-106

калктын 1 адамына карата болгон ВДС те да байкалат. Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде мамлекеттин азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуу деңгээлине жана айыл чарбасындагы жумуштардын натыйжалуулугун камсыз кылуу жана тармакты башкаруунун инновациялык формаларын колдонуу боюнча иш жүргүзүү зарылдыгына өзгөчө көңүл буруу зарыл деген чыгарылды.

Тармактын учурдагы өнүгүүсүнө талдоо жүргүзүү менен мамлекет тарабынан өлкөнүн айыл чарбасын жакшыртуу боюнча жаңы өнүгүү программаларын кабыл алуу сыяктуу иш-чаралар жүргүзүлүп жатканын, мамлекеттик колдоонун жаңы механизмдери түптөлүп жаткандыгын айтууга болот. Улуттун “1000 анык кадам” Планы ишке ашырыла баштаганына карабастан, 2015-2019-жылдарга индустриалдык-инновациялык өнүгүүнүн Мамлекеттик программачынын ишке ашырылуусу улантылууда, бирок бул чаралар жетишсиз. Өнүгүүнүн бул программалары өлкөнүн экономикасынын диверсификациясына жана институционалдык реформалоого багытталган болуусу керек, анткени товарлардын импортун көбөйүүсү, баалардын өсүүсү, продуктивдүүлүктүн деңгээлинин төмөндүгү жана продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү бүгүнкү күнгө чейин көйгөйлүү маселе боюнча калууда. Айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн экономиканын инновациялык шарттарында иштей албай жаткандыгы чарбалардын кедейленүүсүнө алып келүүдө. Жеке чарбалар жалгыз чечүүгө жөндөмсүз болгон көйгөйлөргө дуушар болушууда, ошондуктан ирирээк чарбаларды түзүү маселеси бүгүнкү күндө актуалдуу бойдон калууда.

Кыргыз Республикасы Союз убагында жибек, пахта, мөмө-жемиш жана бал, ошондой эле буудай, сулу, жүгөрү, арпа жана күрүч өстүрүү боюнча алдыңкы мамлекеттердин бири болчу, жер-жемиш өсүмдүктөрүнүн 20 дан ашык түрү айдалган. Талдоо бүгүнкү күндө областтар боюнча негизги айдалган продукция төмөнкүдөй түрдө экендигин көрсөттү: Чүй областында – томаттар, бадыраң, калемпир, баклажан жана пияз; Ыссык-Көл жана Талас областтарында капуста, редис жана буурчак өсүмдүктөрү; Ош жана Жалал-Абад областтарында бакча өсүмдүктөрү (ашкабак, дарбыз жана коондор) өстүрүлөт. Негизги мөмө-жемиш өсүмдүктөрү алма, алмурут, бийалма, гиларс, кара өрүк, кокон гиларс, алча, шабдаалы, өрүк, инжир, анар жана курма. Жаңгак өсүмдүктөрү: миндаль, фундук, кешью, мисте, жер жаңгак жана грек жаңгагы. Жер-жемиштерден: кулпунай, малина (дан куурай), карагат, бөрү карагат⁶.

20 дан ашуун ишканалар жана 18 мини-цехтер жашылча-жемиштерди кайра иштетүү менен алектенет (Бишкек консерва заводу, Токмок консерва заводу жана Ыссык-Көл мөмө-жемиш вино комбинаты)⁷.

Кыргызстанда мал чарбасынын эки тармагы – сүт жана эт тармактары өнүгүүдө. Мал чарбасында Олуя-Ата породасындагы ири мүйүздүү малдар, чочко, койлор багылат. Кыргызстандын тоолуу жайыттарында койлор багылып, алардан жүн жана экологиялык таза эт алышат. Канаттуулар чарбасында тооктор, каздар, өрдөктөр жана индюктар багылат. Чүй областында 20 га жакын май заводдору жана мини-цехтер сүт азыктарын кайра иштетүү менен алектенишет, жетектөөчү компаниялар болуп “Шоро” жана “Артезиан” компаниялары саналышат. Этти кайра иштетүүчү 15 ири комбинаттар иштейт (“Бишкек эт-консерва комбинаты”, “Кайынды” АКу, “Теш-Тюк” АКу), эт азыктарын чыгаруу боюнча 100 гө жакын мини-цехтер иштешет (“Риха”, “шер”, “Сан Саныч” жана “Император”)⁸. Эми айыл чарба түзүмдөрүнүн өнүгүүсүн карайлы. Бул динамика 3-сүрөттө келтирилди.

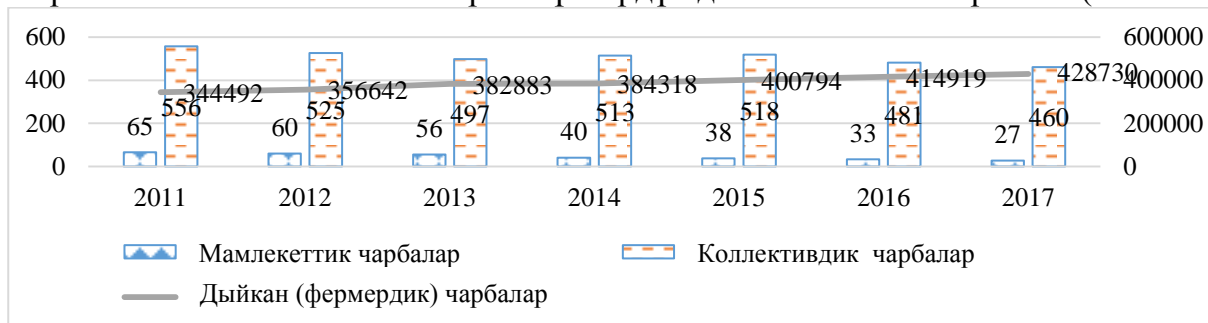
3-сүрөттөн дыйкан, фермердик жана коллективдүү чарбалардын санынын жыл сайынкы өсүүсү, мамлекеттик чарбалардын санынын азайып бара жаткандыгы

⁶ <http://www.retailkyrgyzstan.com/retail-kyrgyzstan/kyrgyz-economy.htm> – Дата обращения: 18.06.2017

⁷ <http://www.retailkyrgyzstan.com/retail-kyrgyzstan/kyrgyz-economy.htm> – Дата обращения: 18.06.2017

⁸ <http://www.retailkyrgyzstan.com/retail-kyrgyzstan/kyrgyz-economy.htm> – Дата обращения: 18.06.2017

байкалат. Талданып жаткан мезгил ичинде фермердик чарбалардын саны 331059 дан 428730 га көбөйдү, бул 2010-жылдын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу 29,5% ды түзөт. Каралып жаткан мезгил ичинде коллективдик чарбалардын эң көп саны 2011-жылда байкалып, 556 ны түзгөн. Бул көрсөткүч төмөндөп олтуруп, талданып жаткан мезгилдин акыркы жылында 460 бирдикке барабар болду⁹. Төмөнкү таблицада Кыргызстан боюнча негизги көрсөткүчтөрдүн динамикасы келтирилген (4-таблица).

3-сүрөт. Кыргыз Республикасындагы айыл чарба түзүмдөрүнүн санынын динамикасы

Булагы: график автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин “Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2011-2017 жж.” статистикалык жыйнагынын маалыматтарынын негизинде тургузулду. Бишкек, 2018.

4-таблица.

Кыргызстандын негизги көрсөткүчтөрүнүн динамикасы

Көрсөткүчтөр	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Айыл чарбасынын дүң продукциясы, млн. АКШ доллары менен	3,2	3,6	3,5	3,6	3	2,8	3
Ички дүң продукт, млн. АКШ доллары менен	6,2	6,6	7,3	7,4	6,5	6,6	7,2
Айыл чарбасынын ИДП нын өлкөнүн ИДП сындагы үлүшү, % менен	51,61	54,55	47,95	48,65	46,15	42,42	41,67

Булагы: Таблица автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин “Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2011-2017 жж.” статистикалык жыйнагынын маалыматтарынын негизинде түзүлдү. Бишкек, 2018.

4-таблицада келтирилген маалыматтардан көрүнгөндөй, акыркы жылдарда бүтүндөй ИДП нын жана айыл чарбасынын ИДП нын көбөйгөндүгү байкалат. Кыргызстандын айыл чарбасынын үлүшү 40% дан ашуун көрсөткүчтү түзөт. ИДП нын максималдуу деңгээлине 2014-жылы жетишилип, 7,4 млрд. АКШ долларын түзгөн, ал эми айыл чарбасынын ИДП нын максималдуу деңгээли 2016-жылы 3,6 млрд. АКШ долларын түздү.

Ошол эле учурда 4-таблицанын маалыматтары Кыргызстандагы акыркы жылдардагы ИДП жана айыл чарбасынын ИДП сы 2014-жылдын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу төмөн экендигин көрсөтөт.

5-таблица.

Айыл чарбасынын ВДС нин калктын бир адамына жана 1 жумушчуга болгон динамикасы

Көрсөткүчтөр	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Айыл чарбасынын 1 жумушчуга туура келген ВДСи, АКШ долл./адам	1428,16	1598,84	1534,81	1512,44	1305,67	1373,76	1642,3
Калктын бир адамына туура келген ВДС, АКШ долл./адам	180,12	194,24	190,42	186,6	149,51	141,69	142,11

Булагы: Таблица автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин “Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы 2011-2017 жж.” статистикалык жыйнагынын маалыматтарынын негизинде

⁹ Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2011-2017. Статистический сборник Национального статистического комитета Кыргызской Республики. – Бишкек, 2018; Комитет по статистике Министерства Национальной экономики РК Национальное Статистическое Агентство РК. Ежегодные отчеты. .kazstat.kz/

Кыргызстанда калктын бир адамына болгон ВДС тин 2017-жылда төмөндөп, 142,11 АКШ долларын түзгөн. Бул көрсөткүч 2012-жылы 194,24 АКШ долларын түзгөн эле. Пайыздык катышта бул төмөндөө 26,84% га барабар. Биздин оюбузча, мамлекеттин азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуусунун деңгээлин жогорулатуу жана тиешелүү түрдө Кыргызстандын айыл чарбасын натыйжалуу жүргүзүү жана башкаруу боюнча жумуштарды жүргүзүү зарыл. Көрсөткүчтөрдүн кескин төмөндөөсү дагы бир жолу ири ишканаларды түзүү зарылчылыгын тастыктайт, анткени айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн кирешелүүлүгү өтө төмөн, материалдык базаны жаңылоо, социалдык инфратүзүмдү кармап туруу, банктар менен өз убагында эсептешүү ж.б. мүмкүнчүлүгү жок. Айыл чарбасынын негизги көрсөткүчтөрүн талдоонун негизинде кайра иштетүү өнөр жайынын өнүкпөгөндүгүнөн өлкө көптөгөн кирешелерден кол жууп калып жатат деген тыянакка келдик. Айыл чарба продукциясын өндүрүү жана сатуу боюнча мүмкүнчүлүгүнө ылайык келген экономикалык орунду ээлөө бир далай жеңил болмок, бирок фермерлерге сатуу рыногунда өтө катаал атаандаштыкка туруштук берүү кыйынчылыкка турууда, б.а., кайрадан эле кластерлерди түзүү маселесине барып такалабыз.

Талданып жаткан мезгилдин акыркы жылдарында Казахстанда да, Кыргызстанда да айыл чарбасынын дүң продукциясынын төмөндөгөндүгү байкалат, эки мамлекетте тең терс маанилүү каржылык көрсөткүчтөр орун алган.

Казахстан боюнча божомолдук маанилерди эсептөө менен айыл чарба түзүмдөрүнүн бардык түрлөрү боюнча көбөйүүнү көрсөттү. Кыргызстан боюнча дыйкан чарбалар боюнча алардын санын өсүүсү, калгандары боюнча төмөндөөсү божомолдонду. Айыл чарба түзүмдөрүнүн санынын төмөндөөсү көптөгөн айыл чарба өндүрүүчүлөрү жалгыз чечүүгө мүмкүн эмес болгон көйгөйлөр менен бетме-бет келишүүдө, алар катаал атаандаштыкты көтөрө албай жатышат. Бул факторлордун баары ишканалардын жоюлуп кетүүсүнө алып келүүдө.

Ошентип, талдоо жана эсептөөлөрдү жүргүзүүдө төмөнкүдөй тенденция табылды: калктын Казахстан жана Кыргызстан боюнча тиешелүү түрдө 42% ы жана 66%ы айыл жергесинде жашайт. Республикалардын экөөсүндө тең менчик формаларында ар түрдүүлүк байкалат. Айыл чарбасынын ИДП сы талданып жаткан мезгилдин акыркы жылында көбөйүп жатат, калктын бир адамына туура келген ВДС тин чоңдугу да көбөйүүдө. Чарбалардын категориялары боюнча дүң продукциянын түзүмү да түрдүүчө болгон. Алсак, Казахстан боюнча негизги үлүштү, тактап айтканда 52%ды калктын чарбалары түзсө, Кыргызстан боюнча дүң продукциянын 97%ын дыйкан жана фермердик чарбалар түзөт. Акыркы жылдарда негизги каражаттар менен инвестициялардын көлөмүн натыйжалуу пайдалануу көрсөткүчтөрүнүн чоңойгондугу оң көрүнүш. Каржылык көрсөткүчтөр боюнча да талданып жаткан мезгилдин акыркы жылында жакшыруу байкалат. Орун алган бул абалдын маанилүү себеби – чарба жүргүзүүнүн экстенсивдүү жолдору.

Талдоонун маанилүү этаптарынын бири болуп айыл чарба өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик колдоонун натыйжалуулугун баалоо саналат. Бюджеттик субсидиялардан колдонуунун ыталоосу зарыл, анткени ал бюджеттин олуттуу бөлүгүн түзөт жана анын натыйжалуулугун аныктоо актуалдуу маселе.

Албетте, бөлүнүп жаткан субсидиялардын көлөмү тармактын өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Андыктан субсидияларды колдонуунун натыйжалуулугун баалоону бардык деңгээлдерде жүргүзүү зарыл.

Эсептелип чыгылган коэффициенттер Казахстан жана Кыргызстан боюнча айыл чарбасын колдоонун натыйжалуулугу жогору экендигин көрсөтөт, б.а. мамлекеттик ассигнациялардын ар бир теңгесине 2011-жылы 1 теңге 23 тын өсүү

болгон болсо, 2017-жылы 1 теңге 20 тыин болду; мамлекеттик ассигнациялардын ар бир сомунан өсүү 2011-жылы 1 сом 05 тыйынды, ал эми 2017-жылы 1 сом 22 тыйынды түздү. Бирок, айыл чарбасын колдоонун натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрү жогору болгону менен, алар айыл чарба түзүмдөрүн өнүктүрүү үчүн жеткиликсиз.

Айыл чарбасынын абалын талдоодо мамлекеттин азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуусунун деңгээлинин төмөндөгөндүгү көрүндү, бул өз кезегинде азык-түлүк коопсуздугунун теңдигинин бузулуусуна алып келет. Талданып жаткан мезгил ичинде эки мамлекетте тең 2015-жылга чейин импорттук азык-түлүктүн көлөмүнүн көбөйгөндүгү байкалат, булардын көп бөлүгүн мамлекеттер өздөрү өндүрүүсү мүмкүн болчу. Айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгүнүн негизги себеби болуп продукцияны өндүрүүгө жана сатууга болгон сарптоолордун жогору экендиги саналат. Мындан сырткары бар болгон техниканын паркын жаңылоо, насыяларды жабуу үчүн каржылык ресурстардын жетишпестиги, инновацияларды киргизүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу ж.б. да себеп. Экономикалык шарттардын учурдагы турукташуусу жана акыркы жылдардагы тармактагы экономикалык өсүү кластерлерди түптөө үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Караганда жана Чүй областтары боюнча талдоонун жыйынтыгын чыгарып жатып төмөнкү көйгөйлөр табылды: акыркы жылдарда калктын чарбасынын саны көбөйүүдө, жаныбарлардын продукттуулугунун төмөндүгү, негизги өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнүн деңгээлинин төмөндүгү байкалат. Продукция негизинен өздүк керектөөгө кетет. Казахстанда калктын өздүк чарбаларында начар сапаттагы баштапкы сырьё алынат, бул продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн төмөндөтөт. Айыл чарба ишканаларынын кубаттуулуктарын толук эмес иштөөсү негизинен сатуу рыногунун жоктугунан болуп жатат. Биздин көз карашыбызча, ири товар өндүрүүчүлөрдү өнүктүрүү, кластердик түзүмдөрдү түзүү гана интенсивдүү жана инновациялык технологияларды кеңири колдонуу, заманбап техниканы пайдалануу, асыл тукумдуулук жумуштарын жүргүзүү, ветеринардык тейлөөнүн сапатын жогорулатуу жана ички да, сырткы да рыноктордо атаандаштыкка жөндөмдүү болуу мүмкүнчүлүгүн берет.

Чүй областынын айыл чарбасын талдоо олуттуу көйгөйлөрдүн бирине айланган айыл чарба жерлеринин начарлашы байкалгандыгын көрсөттү. Кыртыштардын түшүмдүүлүгүн жакшыртууга жана калыбына келтирүүгө багытталган иш-чаралар жетишсиз. Минералдык жер семирткичтер сатылып алынууда. Сугат каналдары оңдоп-түзөөгө муктаж. Казахстандагы сыяктуу эле айыл чарбасында колдонулган техника жана технологиялар жешилген, мамлекет тарабынан техника сатып алууга бөлүнүп жаткан лизингдер жетишсиз.

Кыргызстанда дыйкан чарбалар, ал эми Казахстанда калктын өздүк чарбалары басымдуулук кылат, алардын саны жыл сайын өсүүдө. Бирок, алардын көбөйүүсүнөн айыл чарбасында кандайдыр бир өзгөрүүлөр же жакшыруулар байкалбайт.

Жүргүзүлгөн талдоого ылайык, фермерлер өндүрүштү өнүктүрүүгө насыя алып жатканы менен алар бизнесин андан ары өнүктүрүү үчүн кирешеге ээ эмес, чарбалар төмөн рентабельдүү бойдон калышууда. Фермерлер өздөрүнүн ишмердүүлүгүндө аларга өздөрүнүн өндүрүшүн күчөтүү мүмкүнчүлүгүн бербей жаткан бир катар көйгөйлөргө дуушар болушууда.

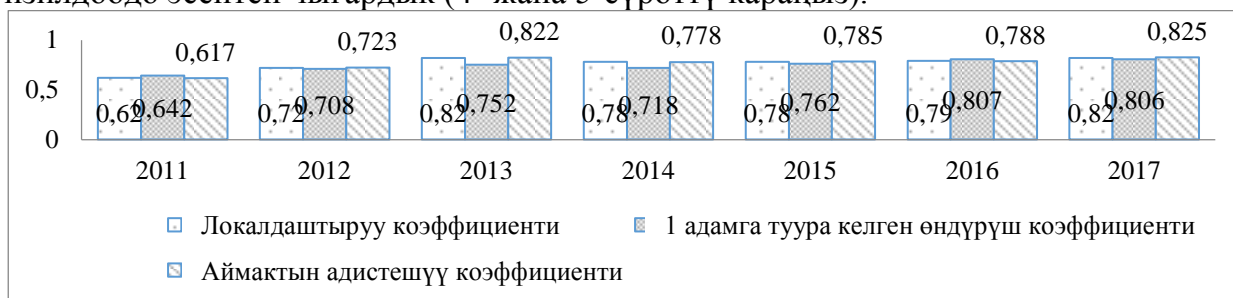
Демек, эгерде майда ишканаларды мындан ары да өнүктүрүүчү болсок, анда бул нерсе тармактын өнүгүүсүн басандоосуна же чарба жүргүзүүнүн тарыхый жашап өткөн формасына алып келет. Бул айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн алгылыктуу жол болуп ири өндүрүштү сактап калуунун негизинде менчик мамилелерин реформалоо саналаарын далилдейт. Ошондуктан, биздин оюбузча, кластерлерди түзүүнүн артыкчылыгы төмөнкүдөй: кластердик ыктоо оң тараптарын күчөтүп, кемчилдиктерди жоюуга мүмкүнчүлүк берет, экономиканы глобалдаштыруунун

контекстинде атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылат. Мында Өкмөт кластерлердин түптөлүүсүндө жана аларды колдоодо олуттуу роль ойношу керек. Тармакты өнүктүрүүдө өнүгүүнүн интенсивдүү жолуна өтүү менен түздөн-түз байланышкан сапаттуу өзгөртүүлөр зарыл. Куралып калган шарттарда айыл чарба түзүмдөрүнө экономикалык натыйжалуулукту жогорулатуу, жогору рентабелдүү, экологиялык таза жана сапаттуу продукцияны алуу үчүн өсүүнүн ички резервдерин табуу, каржылык туруктуулукту жогорулатуу, сырьё, материалдарды рационалдуу пайдалануу зарыл.

Талдоо ири чарбалар майдаларга караганда өзүнүн өндүрүшүн ийгиликтүүрөөк алга сүрүп жатканын көрсөттү. Ири чарбалар көбүрөөк ресурстарга ээ, атаандаштыкка жөндөмдүүрөөк, продукциянын санына гана эмес, сапатына да кам көрүү мүмкүнчүлүгү бар, майда чарбаларда мындай мүмкүнчүлүк азарынча жетишпейт. Муну менен биз Казахстан Республикасынын Караганда областында жана Кыргыз Республикасынын Чүй областында агроөнөржай кластерлерин түзүүнү сунуштайбыз.

“Айыл чарбасын кластердик өнүгүүнүн келечеги” деп аталган үчүнчү бапта биз айыл чарба кластерлерин түзүүнүн артыкчылыктарын изилдеп, айыл чарбасында 2020-жылга чейинки мезгилге агроөнөржай кластерин түптөөнүн стратегиялык божомолун жүргүздүк.

Бүгүнкү күндө эки мамлекетте тең мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнүн анык бир узак мөөнөттүү стратегиясы зарыл. Бул маселени ишке ашыруудагы негиз салуучу эң натыйжалуу багыт болуп, биздин көз карашыбызча, кластердик ыктоо саналат, себеби өнүгүүнүн кластердик саясатын жүргүзүү аймактардын экономикасынын динамикалуу өнүгүүсү байкалган өндүрүштү интеграциялоонун уюштуруучулук формасы болуп саналат. Кластерлердин натыйжалуу иштеши экономикалык өсүүгө жана аймактардын экономикасынын атаандаштыгын жогорулатууга жардам берүүчү курал болуп саналат. Белгилүү болгондой, тармактын аймактагы атаандаштык туруктуулугун, анын кластерлешүү потенциалын, аймактын анык бир тармагынын өлкөнүн экономикасындагы маанилүүлүгүн чагылдыруучу статистикалык көрсөткүчтөр болуп локалдаштыруу коэффициенттери, бир адамга туура келген өндүрүш жана аймактын адистешүүсү кызмат кылат, бул нерселерди биз изилдөөдө эсептеп чыгардык (4- жана 5-сүрөттү караңыз).

4-сүрөт. Караганда областын кластерлештирүү потенциалын чагылдыруучу көрсөткүчтөрдүн динамикасы

5-сүрөт. Чүй областын кластерлештирүү потенциалын чагылдыруучу көрсөткүчтөрдүн динамикасы

Эсептөөлөрдөн көрүнүп тургандай, Чүй областынын адистешүү коэффициенти 2017-жылы 1,589 ду түздү, бул өндүрүштүн ушул тармагындагы адистешүүнү көрсөтөт. Караганда областынын эсептик маалыматтары боюнча кластерлештирүү потенциалынын жыйынтык көрсөткүчтөрү орточо 0,817 ни түзгөн жана алардын жыл сайынкы көбөйүүсү байкалууда. Бул кластерлерди түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн андан аркы мүмкүн болгон келечектерин күбөлөндүрөт. Мындан кийин кластерлештирүү коэффициенттеринин өзгөрүүсүнүн айыл чарба продукциясын чыгарууга тийгизген таасири каралган. Бул үчүн баяндама статистика колдонулуп, дүң продукциянын божомолдук маанисин аныктоо үчүн “Талдоо пакети” Сервиси колдонулду. Детерминациянын көптүк коэффициенти R-квадраттын Казахстан боюнча мааниси 0,96 га, Кыргызстан боюнча 0,78 ге барабар, бул жыйынтык белгинин жалпы вариациясынын 96%ы жана 78%ы локалдаштыруу, бир адамга болгон өндүрүш жана адистештирүү коэффициенттеринин фактордук белгилеринин вариациясы менен түшүндүрүлөт. Демек, тандап алынган факторлор дүң продукцияга олуттуу таасирин тийгизет, бул болсо аларды тургузулган моделге туура кошулгандыгын тастыктайт. Ушул божомолдук маани боюнча областтар боюнча продукциянын 2018-2020-жылдар үчүн дүң чыгарылышынын мааниси өсүп жатат.

Областтар боюнча 2018-2020-жылдарга дүң продукция өндүрүүнүн божомолдук маанисинен келип чыгуу менен биз кластердин негизинде айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн башкаруунун механизмин негиздедик.

Биздин оюбузча, кластер түзүү аркылуу инновациялык башкаруунун натыйжалуулук механизми дегенде айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн башкаруу областындагы анык бир социалдык-экономикалык жараяндарга алардын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында таасир этүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү ишмердүүлүк формаларынын, ыкмаларынын, көрсөткүчтөрүнүн, дем берүүлөрдүн тутумун түшүнүү керек.

Кластердин негизинде айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнү башкаруунун механизми биринчи кезекте аймактардын айыл чарбасынын натыйжалуу өнүгүүсүнө багытталган. Изилдөөдө биз кластерди киргизүүнүн натыйжалуулугун табуу максатында кластерлештирүү коэффициенттеринин өзгөрүүсүнүн айыл чарба продукциясын чыгарууга тийгизген таасирин эсептедик жана аны киргизүүдөн болгон синергетикалык натыйжалуулукка баа бердик.

Кластерлештирүү коэффициенттеринин айыл чарба продукциясын өндүрүүгө тийгизген таасирин эсептөө үчүн баяндама статистика колдонулуп, дүң продукциянын божомолдук маанисин аныктоо үчүн “Талдоо пакети” Сервиси пайдаланылды.

Детерминациянын көптүк коэффициенти R-квадраттын мааниси Караганда областы боюнча 0,962ге, Чүй областы боюнча 0,8833кө барабар, бул жыйынтык белгинин жалпы вариациясынын 96,2%ы жана 88,33%ы локалдаштыруу, бир адамга болгон өндүрүш жана адистештирүү коэффициенттеринин фактордук белгилеринин вариациясы менен түшүндүрүлөт. Демек, тандап алынган факторлор дүң продукцияга олуттуу таасирин тийгизет, бул болсо аларды тургузулган моделге туура кошулгандыгын тастыктайт. Башка сөз менен айтканда моделде көз каранды өзгөрүлмөлөрдүн вариациясынын 96,2%ы эсепке алынган.

Биз кластерди түзүү мүмкүнчүлүгүн тастыктоо максатында финергетикалык эффектти эсептөөнүн математикалык моделин колдонуу жолу менен кластердин натыйжалуулугуна баа бердик (8-сүрөттү караңыз).

6-таблица.

Караганда жана Чүй областтары боюнча кластерди киргизүүдөн болгон синергетикалык эффект

Көрсөткүчтөрдүн аталышы	Караганда областы	Чүй областы
-------------------------	-------------------	-------------

	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Синергетикалык эффект	3,4741	3,6757	3,9672	5,0427	5,0353	5,4205
Синергетикалык эффекттин мультипликатору ВП/И	6,197	6,2414	6,3692	16,7277	16,9192	17,2436
Синергетикалык эффекттин акселератору НИОКР/И	0,5351	0,5617	0,5909	0,2843	0,2907	0,3034
Кластерлештирүү деңгээли ВП/ВП-1	1,0477	1,0484	1,0541	1,0605	1,0238	1,0359

Автор тарабынан түзүлдү

Ошентип, Караганда жана чүй областтарындагы синергетикалык эффекттин эсептелген маанилери агроөнөржай кластерин түзүү зарылдыгын дагы бир жолу тастыктайт, аны ишке киргизүүнүн натыйжалары тармактын гана эмес, бүтүндөй республиканын да өнүгүүсүнө оң маанилүү таасирин берет.

ТЫЯНАКТАР

1. Айыл чарбасы мамлекеттин стратегиялык тармактарынын бири болуп саналат жана тармактын өнүгүүсүн изилдөө бүгүнкү күндө актуалдуу, анткени бул тармак учурда оор күндөрдү башынан өткөрүүдө. Эки республиканын тең айыл чарбасында тармактын абалын жакшыртууга далалат кылынууда, түрдүү реформалар жүргүзүлдү, бирок алар ийгиликке алып келбеди. Айыл чарба өндүрүүчүлөрү тарабынан чарба жүргүзүүнүн түрдүү формалары колдонулуп жатат жана алар өздөрүнүн ишмердүүлүгүндө бүгүнкү күнгө чейин деле бир катар көйгөйлөр менен бет келишүүдө. Батыш өлкөлөрүнүн тажрыйбасын окуп-үйрөнүп, биз айыл чарбасын натыйжалуу башкаруу жана өнүктүрүү үчүн кластерлерди түптөө зарыл деген тыянакка келдик. Кластерлерди түзүүнүн оң жактары көп: илимий иштелмелерге болгон ыктоолорго дем берүү; атаандаштыкты нүктүрүү; коюлган маселелерди ишке ашырууда жана инновацияны өнүктүрүүдө жаңы идеялар; кластердин катышуучулары тарабынан бири-бирине жардам берүү; инвестицияларды тартуу; инфратүзүмдү өнүктүрүү ж.б.

2. Диссертацияда “кластер”, “агроөнөржай кластери” түшүнүктөрү такталды жана агроөнөржай кластерин түптөөнүн модели иштелип чыгылды. Бул аныктаманы үч бөлүккө бөлүүө болот: биринчиден бул ишканаларды бир кластерге бириктирүү, бул айрым ишкердин чечүүсү кыйын болгон көптөгөн маселелерди чечүү мүмкүнчүлүгүн берет. Экинчиден, кластерде катышуучулардын бири болуп окуу мекемелери жана ИИИ катышат, бул болсо инновацияларды өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Үчүнчүдөн, айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн ушул бирикмеси атаандыштыкка жөндөмдүү продукцияны чыгарууга, а демек аймактын жана бүтүндөй мамлекеттин натыйжалуу өнүгүүсүнө алып келет. Кластерлерди уюштуруу жана өнүктүрүү биринчи кезекте уюштуруучулук-укуктук камсыз кылууга негизделген болуусу керек, ал өз ичине кластерлерди түзүү боюнча усулдук материалдарды; аймактардын жетекчилерине жана айыл чарба өндүрүүчүлөргө кластер түзүүнүн артыкчылыктары жөнүндөгү түшүндүрмөлөрдү; кластерлерди түзүү чөйрөсү үчүн адистерди даярдоону; кластерлерди ишке ашырууну жана ишмердүүлүктүн мониторингин ж.б. камтыйт.

Агроөнөржай кластеринин натыйжалуу өнүгүүсү мамлекеттик колдоо астында ишке ашырылуусу керек. Кластердик демилгелерге дем берүү механизми жер-жерлерде кластердик инфратүзүм субъекттерин колдоо боюнча борборлорду түзүү аркылуу ишке ашырылуусу керек. Түзүлгөн борбор башкаруунун аймактык жана жергиликтүү органдары менен биргеликте аракеттенүү аркылуу кластерлердин кызыккан катышуучулары менен иш жүргүзүүсү керек. Борборлордун функцияларына кластерлерди консультациялык колдоонун укуктук, уюштуруучулук ж.б. түрлөрү; кластердик инфратүзүмдү инвестициялык кластерлик долбоорлорду

гранттык каржылоо конкурсунда катышуусу үчүн тартуу жана кеңеш берүү; кластерлерди өнүктүрүүгө багытталган жеңилдетилген насыяларды алууда кеңеш берүүчүлүк жардам көрсөтүү кирет.

3. Талданып жаткан мезгилдин акыркы үч жылында айыл чарбасынын көрсөткүчтөрүнүн маанилүү чоңоюусу байкалууда. Бирок, эки республикадагы тең дүң продукциянын көлөмдөрүнүн төмөндөөсү айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн ички рынокту товар менен толук камсыз кылууга үлгүрбөй жаткандыгы жана буга байланыштуу товарлардын импортунун деңгээлинин өсүп жаткандыгы менен байланышкан. Ички рынокту тамак-аш азыктары менен жеткиликтүү эмес өндүрүү жана камсыз кылуу көптөгөн айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн кампа, склад имараттарынын жоктугунан, ошондой эле сырьёну өз убагында кайра иштетпегендигинен продукциянын чоң көлөмүн жоготуп жаткандыгы себептүү. Калктын өздүк чарбаларынын, фермердик чарбалардын басымдуулук кылышы төмөн сапаттагы продукцияны өндүрүүгө жана сатууга жана тиешелүү түрдө атаандаштыкка жөндөмдүү эмес продукциянын көбөйүшүнө алып келет. Мындай шарттарда айыл чарба түзүмдөрүнө экономикалык натыйжалуулукту жогорулатуу, жогору рентабелдүү, экологиялык таза жана сапаттуу продукцияны алуу үчүн өсүүнүн ички резервдерин табуу, каржылык туруктуулукту жогорулатуу, сырьё, материалдарды рационалдуу пайдалануу зарыл. Ишмердүүлүктүн оң тараптуу жыйынтыктарына кластерди түзүүдө жетишүү мүмкүн. Европа өлкөлөрүндө кластерди популярлаштырууну негиздүү жана жетишээрлик узак убакыттан бери жүргүзүшөт, бул болсо экономикалык планда олуттуу прогресске алып келди. Көнүлдү биздин убакытта айрым ишканалар эмес, инвестициялык каражаттарга жетишүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан жана андан ары фермердик субъекттерге караганда чоң пайда табышкан кластерлер мелдешип жаткандыгына топтоштурушубуз керек.

4. Талдоонун негизинде айыл чарба түзүмдөрүнүн орто мөөнөткө божомолу жүргүзүлдү. Бул эсептөөлөргө ылайык Кыргызстан боюнча дыйкан чарбалардын, Казахстан боюнча жеке чарбалардын саны өсүүдө жана бул жагдай бул чарбалар негизинен рентабелдүү эместигинин жана алардын көпчүлүгү араң эле бирин экинчисине улап күн көрүп жаткан шарттарда болуп жатат. Анда булардын санын өстүрүүнүн зарылчылыгы барбы? Ушул максатта иште биз “НАРЖ” дыйкан чарбасынын бизнес-планын эсептеп чыгардык. Эсептөөлөрдөн көрүнүп тургандай, фермерлер өндүрүштү өнүктүрүүгө насыя алган учурда деле бизнесин андан ары кеңейтүүгө кирешелери жок. Фермерлер өзүнүн ишмердүүлүгүндө аларга өзүнүн өндүрүшүн күчөтүүгө мүмкүнчүлүк бербей турган бир катар көйгөйлөргө дуушар болуп жатышат. Булар негизинен продукцияны сактоодо жана сатууда болуп жаткан жоготуулар, продукцияны минималдуу баа менен сатуу сыяктуу көйгөйлөр. Мындан сырткары айыл чарба продукциясынын сапатын көзөмөлдөө жана сертификациялоо тутумунун өнүкпөгөндүгү продукциянын сапатын эл аралык стандарттарга ылайык камсыз кыла албайт.

5. Диссертацияда Казахстан Республикасынын Караганда областында жана Кыргыз Республикасынын Чүй областында агрөнөржай кластерлерин түзүү сунушталды. Бул областтарды тандоо айыл чарба тармагын SWOT-талдоо, ошондой эле тармактын атаандаштык туруктуулугун жана кластерлештирүү потенциалын чагылдыруучу статистикалык көрсөткүчтөрдү эсептөө менен шартталды. Андан ары иште кластерлештирүү коэффициенттеринин өзгөрүүсүнүн айыл чарба продукциясын өндүрүүгө тийгизген таасири каралып, кластерди киргизүүдөн болгон натыйжалуулук бааланды. Тандалып алынган бул ыкманын жана эсептөөлөрдүн негизинде жыл сайын агроөнөржай кластеринин синергетикалык эффектинин өсүүсү божомолдонду. Караганда областы боюнча 2018-жылы кластердин өнүгүүсүнүн өсүүсү 3,47 ге божомолдонсо, 2020-жылы бул өнүгүү 3,9672 эсеге көбөйөт. Чүй областында 2018-

жылы 5,05 эсе өсүү божомолдонгон болсо, 2020-жылы булардын өнүгүүсү 5,42 эсеге көбөйөт. Бул эсептөөлөргө байланыштуу Караганда жана Чүй областтарында агроөнөржай кластерин түзүү үчүн бардык мүмкүнчүлүктөр бар, аларды ишке ашыруунун натыйжалары тармактын гана эмес, бүтүндөй республикалардын өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет. Биздин көз карашыбызча, эки областта тең агроөнөржай кластерин түзүү үчүн бардык шарттар бар.

СУНУШТАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча төмөнкү **сунуштар жана сунуштамалар** берилди:

1. Караганда жана Чүй областтарынын агроөнөржай кластерин түзүүнү жана ишке ашырууну көздө туткан орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү программаларын ишке ашыруу аймактын жана өлкөнүн натыйжалуу өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк берет. Бул кластерди түзүү инновациянын өнүгүүсүнө, тармактын жагымдуулугунун жогорулоосуна, инвестициялардын көбөйүүсүнө, айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугуна алып келүүсүнүн эсебинен болот. Булар болсо өз кезегинде жумуш орундарынын көбөйүүсүнө жана мунун натыйжасында калктын жумуштуулугунун жогорулоосуна, айылдын социалдык шарттарынын жакшыруусуна, аймактын рейтингинин жогорулоосуна ж.б. алып келет.

2. Караганда жана Чүй областтарында агроөнөржай кластерин түзүү жана ишке ашыруу төмөнкүлөр үчүн шарт түзөт:

- тармакты инновациялык өнүгүүнүн жаңыраак деңгээлине алып келүүгө;
- өндүрүлгөн продукциянын сапатынын жогорулоосуна;
- бизнести кеңейтүүгө;
- атаандаштыкка жөндөмдүү инновациялык продукцияны өндүрүүгө;
- пайда болуучу көйгөйлөрдү биргелешип чечүүгө.

Мындан сырткары колдобар потенциалды колдонуу мүмкүнчүлүгүн берет. Алсак, Чүй областы республиканын айыл чарба продукциянын көлөмү эң чоң салыштырмалуу салмакка ээ болгон областтардын бири. Област атаандаштыкка жөндөмдүү продукция өндүрүү жана дүйнөлүк рынокко чыгуу боюнча өтө чоң потенциалга ээ. Караганда областында болсо колдонулбаган өтө чоң территориялар бар. Айыл чарба продукцияларынын кээ бир түрү, тактап айтканда эт, картофель жана помидорлор, республиканын калкынын арасында жана анын чегинен сыртта өтө чоң суроо-талапка ээ.

3. Сунушталган кластерлештирүү коэффициенттеринин продукциянын дүн чыгарылуусуна тийгизген таасирин эсептөө божомолдоо жана ыкчам башкаруу максатында колдонулуусу мүмкүн, анткени ал ишенимдүү статистикалык мүнөздөмөлөргө ээ. Диссертацияда эсептелип чыгылган локалдаштыруу, бир адамга туура келген өндүрүш жана адистештирүү коэффициенттери аймактагы тармактын атаандаштык туруктуулугун чагылдырат жана кластер түзүү мүмкүнчүлүгүн тастыктайт. Эсептөөлөрдүн мындай түрүн колдонуу агрардык чөйрөдөгү мониторингдик ишмердүүлүктүн жана башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

4. Кластерди түзүү билим берүү мекемелери үчүн талап кылынган айыл чарба адистерин даярдоо, ал эми илимий-изилдөө уюмдары үчүн изилдөөлөрдү жүргүзүү, айыл чарбасын өнүктүрүүгө тиешеси бар илимий долбоорлорду каржылоого арналган конкурстарга катышуу мүмкүнчүлүгүн берет.

Каржылык уюмдар жана көмөкчү компаниялар үчүн кластер ишкананын активдерин көбөйтүү, жаңы жумуш орундарын түзүү жана жаңы долбоорлордо катышуу мүмкүнчүлүгүн жаратат.

Жеткирүүчүлөр, иштиктүү өнөктөштөр жана инфратүзүмдүк тейлөө ишканалары үчүн биринчи кезекте продукциянын сапатынын жогорулоосу, сапатты туруктуу көзөмөлдөө, өндүрүшкө инновациялык технологияларды киргизүү, бааларды оптималдаштыруу ж.б. орун алат, ал эми алар үчүн кызыкчылык болуп инвестициялардын агып келүүсү, буюртмалардын туруктуулугу, айыл чарба областында жаңы контракттарды түзүү ж.б. калат.

Кластер айыл чарбалык, камдоочулук, кайра иштетүүчү, соода ж.б. ишканаларды түптөөгө жана өнүктүрүүгө жардам берет, тармакты инвестициялоо көлөмдөрүн жакшыртуу, инновацияларды өнүктүрүү жана азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Кластерлердин өнүгүүсү айыл чарбасын инновациялык башкарууда жаңы түрткү болот, анткени анын түзүмүнө даяр продукцияны өндүрүүдөн баштап сатууга чейин алектенген бардык ишканалар кошулат.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

1. Укибаева, Г.К. Состояние и эффективность агропромышленного производства на предприятиях разных форм собственности и хозяйствования [Текст] /Г.К.Укибаева, С.А.Карибжанова, И.М.Кульшарипова //III Международные Байконуровские чтения. – Жезказган, Казахстан. 2003, - С.206-211.
2. Укибаева, Г.К. Современное состояние и основные направления развития сельского хозяйства в период реформирования и перехода к рыночным отношения [Текст] /Г.К.Укибаева //Вестник ЖезУ. – Жезказган, Казахстан. 2003, - С.10-113.
3. Укибаева, Г.К. Анализ эффективности сельскохозяйственных предприятия Карагандинской области [Текст] /Г.К.Укибаева //Материалы Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения - 9». - Кокшетау, Казахстан. 2004, Том 7. – С. 200-204.
4. Укибаева, Г.К. Основные проблемы и задачи экономических реформ АПК [Текст] /Г.К.Укибаева //Международная научно-практическая конференция. – Туркестан, Казахстан. 2005, – С.335-339.
5. Укибаева, Г.К. Формирование, становление и развитие предприятий различных форм собственности в агропромышленном комплексе Казахстана [Текст] /Г.К.Укибаева //Международная научно-практическая видео-интернет конференция «Наука и инновации 2005». -Днепропетровск, Украина. 2005, Том 4. – С.22-27.
6. Укибаева, Г.К. The development of programme planning and forecasting is effective solution of economic problems of regional agro-industrial complex [Текст] /Г.К.Укибаева, З.Ж. Кошкинбаева //Международный сборник научных трудов «Конкурентоспособная экономика в векторе глобального развития» Новосибирский государственный технический университет (Россия), Харбинский университет коммерции (Китай), Инновационный Евразийский университет (Казахстан). - Павлодар, Казахстан. 2008, – С.210-213.
7. Укибаева, Г.К. Формирование и развитие агропромышленного кластера в экономике регионов [Текст] /Г.К.Укибаева, А.С.Сейталинова //IX Международные Байконуровские чтения. Сборник научных трудов. - Жезказган, Казахстан. 2009, – С.401-405.
8. Укибаева, Г.К. Расчет эффективности государственной поддержки сельского хозяйства Центрального Казахстана и основные направления развития [Текст] /Г.К.Укибаева //XI Международные Байконуровские чтения. - Жезказган, Казахстан. 2011, – С.248-251.
9. Укибаева, Г.К. Перспективы развития сельской экономики на основе развития программного планирования и прогнозирования [Текст] /Г.К.Укибаева //IV региональная студенческая научно-практическая конференция на тему:

«Независимый Казахстан: развитие, реалии и перспективы» в свете Послания Президента РК – Стратегия «Казахстан - 2050». - Астана, Казахстан. 2013, – С.477-483.

10. Укибаева, Г.К. Государственное регулирование агробизнеса и оценка эффективности поддержки [Текст] /Г.К.Укибаева, И.Б.Есенгабулова //Новые подходы в экономике и управлении: материалы III международной научно-практической конференции. – Прага, Чехия. 2013, - С. 217-221.

11. Recommendations in development of agriculture of the central Kazakhstan on the basis of creation of clusters [Текст] /Г.К.Укибаева, С.А.Карибжанова, Ш.А.Камбарова и др. //Формирование механизмов устойчивого развития экономики промышленных отраслей, комплексов, предприятий. Сборник материалов международной научной конференции. - Мюнхен, Германия. 2013, -С.124-127.

12. Укибаева, Г.К. Лизинг – Қазақстан экономикасы дамуының қаржылық құралы ретінде [Текст] /Г.К.Укибаева, Д.С.Курманова, С.А.Карибжанова //Вестник ЖезУ. – Жезказган, Казахстан. 2013, - №2. – С.220-224.

13. Укибаева, Г.К. Перспективные направления и состояние агропромышленного комплекса государств - членов Евразийского экономического союза [Текст] /Г.К.Укибаева, Д.С.Курманова //The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology: materials of the international scientific -practical conference. – Side, Turkey. 2016, - С.538-544.

14. Укибаева, Г.К. Стратегические задачи нового этапа развития отрасли национальной экономики [Текст] /Г.К.Укибаева //Многопрофильный научно-производственный журнал Костанайского инженерно-экономического университета имени М. Дулатова. – Костанай, Казахстан. 2016, - С.397-400.

15. Укибаева, Г.К. О роли и месте сельхозпредприятий в преодолении кризиса в сельском хозяйстве и обеспечении продовольственной безопасности страны [Текст] /Г.К.Укибаева// Интеграция образования, науки и производства: материалы международной научно-практической конференции. – Актөбе, Казахстан. Том 2. 2016, - С.381-385.

16. Укибаева, Г.К. Анализ современного состояния и перспективы развития сельского хозяйства Кыргызстана [Текст] /Г.К.Укибаева, А.А. Кочербаева //Международный Научно-исследовательский журнал. –Екатеринбург, Россия. Часть 5, 2016, -№ 12 (54). – С.206-210.

17. Укибаева, Г.К. Экономическая оценка и перспективы развития сельскохозяйственной отрасли [Текст] /Г.К.Укибаева, А.А. Кочербаева //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Бишкек, Кыргызстан. 2016, -№ 9. – С.104-106.

18. Укибаева, Г.К. Экономические реформы и особенности становления различных форм собственности в аграрном секторе [Текст] /Г.К.Укибаева, А.А. Кочербаева //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, Кыргызстан. 2016, - № 9. – С.97-100.

19. Укибаева, Г.К. Анализ моделей формирования инновационных территориальных кластеров [Текст] /Г.К.Укибаева, А.А. Кочербаева, И.Н.Попова// Экономика и предпринимательство. - Москва, Россия. 2017, - № 8 (ч.4), - С. 258-262.

20. Укибаева, Г.К. Кластер как основа развития инновационной деятельности в сельском хозяйстве [Текст] /Г.К.Укибаева, А.А. Кочербаева //Вестник КарГУ, - Караганда, Казахстан. 2018, - №1(89), - С.104-110.

21. Укибаева Г.К. Потенциал кластеризации сельского хозяйства Карагандинской области [Текст] /Укибаева Г.К., Кочербаева А.А. //Проблемы агрорынка, Алматы, 2018, №1. – С.142-149

22. Укибаева Г.К. Развитие сельского хозяйства Карагандинской области и потенциал его кластеризации [Текст] /Укибаева Г.К., Кочербаева А.А. //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018, № 1. – С.78-86

23. Укибаева Г.К. Основные направления развития сельского хозяйства Карагандинской области в современных условиях [Текст] /Укибаева Г.К., Биримжанов К.С. Акбергенова А.К.Омарова Г.У.Акубаева Б.А. //Актуальные проблемы экономики и менеджмента. Россия. 2018, № 2 (18). – С.15-25
24. Укибаева Г.К. Теоретические аспекты кластерного развития и инновационной политики государства [Текст] /Укибаева Г.К., Акбергенова А.К., Курманова Д.С., Карибжанова С.А.//Проблемы развития АПК региона, Научно-практический журнал Дагестанского государственного аграрного университета имени М.Джамбулатова, DOI 10.15217/ISSN2079-0996.2018.3 Россия. Махачкала, 2018. №3, - С.249-257
25. Ukibaeva G.K. Cluster management technologies as the tendency for development of the agricultural industry [Текст] /Ukibaeva G.K. Kocherbayeva A.A, Temirbaeva G.R., Daukenova G.A., Kurmanova D.S.// Journal of Environmental Management and Tourism, DOI:10.14505/jemt.v9.5(29).01 (Volume IX, Fall), Romania, 5(29): 895-906.

Укибаева Гулим Кабикеновнанын 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча «Кластер – айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн башкаруу катары (Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын материалдарында)» темасында экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кластер, айыл чарбасы, ыалдоо, божомол, айыл чарба түзүмдөрү, коэффициент, регрессия, чарба, синергетикалык эффект, эсептөөлөр, потенциал, инновациялар, көрсөткүчтөр, инвестициялар, фермер.

Изилдөөнүн объекти: Кыргызстан менен Казакстандын айыл чарбасы

Изилдөөнүн предмети: айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн башкаруу катары болгон кластерди түзүү потенциалы.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Изилдөөнүн максаты рынок шарттарында кластерди түптөөнүн экономикалык натыйжалуулугу боюнча теориялык жана усулдук сунуштарды, практикалык сунуштамаларды иштеп чыгууда турат.

Изилдөөнүн ыкмалары: статистикалык, салыштырмалуу, экономика-математикалык ж.б.

Алынган жыйынтыктар: кластер түшүнүгүнүн аныктамасына болгон усулдук ыктоолор такталды, айыл чарбасындагы агроөнөржай кластеринин модели сунушталды, кластерлештирүү коэффициенттеринин жана дүң продукциянын көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык модели сунушталды; Караганда (Казакстан) жана Чүй (Кыргызстан) областтарында агроөнөржай кластерин түптөө схемасы иштелип чыгылды, кластерди түзүүдөн болгон 2020-жылга чейинки синергетикалык эффект эсептелип чыгылды.

Колдонулуу даражасы: айрым сунуштамалар окуу жараянында “Агрардык экономика” сабагын окутууда колдонулду. Ошондой эле алар областтын айыл чарбасынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн тармактык программаларды, өнүгүү стратегияларын иштеп чыгууда колдонулуусу мүмкүн.

Колдонуу областы: диссертациялык иштин жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын Айыл чарба министрликтеринин тиешелүү бөлүмдөрү тарабынан айыл чарбасында кластерлерди түптөөнүн экономикалык натыйжалуулугун аныктоо жана божомолдоо үчүн колдонулуусу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Укибаевой Гулим Кабикеновны на тему «Кластер как управление инновационным развитием сельского хозяйства (на материалах Кыргызской Республики и Республики Казахстан)» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: кластер, сельское хозяйство, анализ, прогноз, сельхозформирования, коэффициент, регрессия, хозяйства, синергетический эффект, расчет, потенциал, инновации, показатель, инвестиции, фермер.

Объект исследования: сельское хозяйство Кыргызстана и Казахстана.

Предмет исследования: потенциал создания кластера как управление инновационным развитием сельского хозяйства.

Цель и задачи исследования. Цель исследования заключается в разработке теоретических и методических предложений, практических рекомендаций по экономической эффективности формирования кластера в условиях рынка.

Методы исследования: статистический, сравнительный, экономико-математический и др.

Полученные результаты: уточнены методические подходы к определению кластер, предложена модель агропромышленного кластера в сельском хозяйстве, предложена многофакторная корреляционно-регрессионная модель коэффициентов кластеризации и валовой продукции; разработаны схемы формирования агропромышленного кластера в Карагандинской (Казахстан) и Чуйской (Кыргызстан) областях, рассчитан синергетический эффект от создания кластера до 2020 года.

Степень использования: отдельные рекомендации были использованы в учебном процессе при изучении дисциплины «Аграрная экономика». Также они могут применяться при разработке отраслевых программ, стратегии развития для повышения эффективности сельского хозяйства в области.

Область применения: результаты диссертационного исследования могут быть использованы для соответствующих подразделений Министерства сельского хозяйства Кыргызской Республики и Республики Казахстан для определения экономической эффективности и прогнозирования формирования кластера в сельском хозяйстве.

SUMMARY

Of dissertation research of Ukibayeva Gulim Kabikenovna on the theme «Cluster as management of agriculture innovative development (on materials of the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan)» for acquiring a scientific degree of a candidate of Economic Sciences on specialty 08.00.05 - Economics and Management of National Economy

Keywords: cluster, agriculture, analysis, forecast, agricultural formations, coefficient, regression, farms, synergistic effect, calculation, potential, innovations, indicator, investments, farmer.

Object of research: agriculture of Kyrgyzstan and Kazakhstan.

Subject of research: the potential of creating a cluster as the management of agriculture innovative development.

Aim and tasks of the research. The purpose of the research is to develop theoretical and methodological proposals, practical recommendations on the economic efficiency of cluster formation under market conditions.

Methods of research: statistical, comparative, economic and mathematical, etc.

The results obtained: methodological approaches to the definition of cluster are clarified, the model of cluster in agriculture is suggested, a multifactorial regression model of clustering coefficients and gross output is suggested; schemes for the formation of the agro-industrial cluster in the Karaganda (Kazakhstan) and Chui (Kyrgyzstan) regions have been developed, the synergistic effect of the creation of the cluster until 2020 has been calculated.

Degree of use: some recommendations were used in the process of teaching the discipline «Agrarian Economics». The results can also be used in the development of sectoral programs, strategies of development to improve the agriculture efficiency in the region. And also in order to accomplish the task 9 - Increasing the competence of entrepreneurs / subjects of industrial and innovative activity of the Unified program of support and development of business «Business Road Map 2020» approved by the Government of the Republic of Kazakhstan on August 25, 2018, No. 522; training courses for entrepreneurs and agricultural producers were organized on the theme “Cluster approach in the innovative development of the agro-industrial complex of the region” in the Zhanarkinsky district and in Satpayev, Karaganda region.

Field of application: The results of the dissertation research can be used for the relevant departments of the Ministry of Agriculture of the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan to determine the economic efficiency and forecast the formation of a cluster in agriculture.

Подписано к печати 18.02.2019.
Формат 60х84 /16. Бумага офсетная.
Тираж 100 экз. Объем 1,5 п.л. Заказ № 13

Отпечатано в оперативной типографии ЖезУ,
г. Жезказган, пр. Алашахана, 1Б